

Faruk Taslidža

PRILOG PROUČAVANJU DRUŠTVENO- EKONOMSKIH PRILIKA U HERCEGOVAČKOM SANDŽAKU U PRVIM DECENIJAMA XVII STOLJEĆA

Sažetak: U radu se sagledavaju monetarne prilike u Osmanskoj državi iz perioda prve polovine XVII stoljeća. Ukazuje se na tadašnju devaluaciju osmanske akče, kao i nekontrolisan priliv stranog novca na teritorij pod sultanovom vlašću. Potvrđuje se već poznata konstatacija da Visoka Porta nije imala adekvatan odgovor na razne monetarne spletke iz evropskih država, koje su umnogome remetile osmanske ekonomske tokove. Autor razmatra vrijednost različitog novca koji je u navedenom periodu bio u opticaju u osmanskoj Bosni. Uz to, na osnovu prvorazrednih historijskih izvora, dat je i uvid u godišnja primanja pojedinih državnih službenika u Hercegovačkom sandžaku.

Ključne riječi: Osmanska država, Hercegovački sandžak, moneta, akča, zlatnik, cijene, državni službenik, prihodi.

Monetarna politika višestoljetne Osmanske države još uvijek nije u potpunosti sagledana. Definitivno, kod Osmanlija nije postojao jedinstven monetarni sistem, a cirkulacija stranog novca, posebno u pograničnim pokrajinama, bila je uobičajena pojava. Monetarne prilike zavisile su, prije svega, od finansijskog, ekonomskog i političkog stanja u državi. Uz to, treba dodati i krupne događaje koji su se pojavljivali na svjetskoj historijskoj sceni, a takva su npr. bila velika geografska otkrića i kolonizacija Novog svijeta.¹

¹ O evoluciji osmanskog monetarnog sistema: Şefket Pamuk, *A Monetary history of the Ottoman Empire*, Cambridge University Press, 2000.

Prvi osmanski novac, kovan u doba sultana Orhana (1326-1359), bila je srebrena akča (aspra, jaspra).² Već od XV stoljeća u Osmanskoj državi funkcionira dvometalni novčani sistem.³ Naime, u upotrebu se tada uvodi i zlatni novac, promjenjive vrijednosti u odnosu na akču.⁴ Poznato je da se u prvoj polovini XVI stoljeća od 100 dirhema dobivalo 420 akči, što znači da je svaki srebrenjak sadržavao 0,731 gr. srebra.⁵ Godine 1566. od 100 dirhema dobivalo se 450 akči, pa je težina srebra u svakoj kovanici smanjena na 0,682 gr. Kvalitet srebrenog novca u odnosu na zlatni kontinuirano je opadao, tako da je 1600. godine u akči bilo samo 0,323 gr. srebra.⁶ U biti, zbog intenzivne proizvodnje, od 1550. do 1680. godine srebro apsolutno dominira tržištem, a time izaziva vlastitu inflaciju. U tom razdoblju u prometu je bilo sve manje zlata čija je vrijednost rasla i izazivala deflaciju.⁷

Osim domaćih zlatnika (*sultanija*), na osmanskom teritoriju korišteni su i vrlo cijenjeni venecijanski zlatnici-*cekini*. Vrijednost ta dva zlatnika do

-
- 2 Termin akča u upotrebi je na području današnjeg Iraka od XII stoljeća. Prvobitni model osmanske akče rađen je po uzoru na *dirheme* rumskih Seldžuka. Ta akča sultana Orhana sadržavala je 90% srebra. U drugoj polovini XIV i tokom XV stoljeća djelimično je reducirana veličina akče, ali se standard njene težine i kvaliteta ipak održavao. U vezi s tim, očita su bila određena odstupanja u XVI stoljeću. Akča je kovana i na Balkanu - u Skoplju, Novom Brdu, Sarajevu, Čajniču, Srebrenici, Beogradu. Tokom XVII stoljeća sadržaj srebra u akči reduciran je i do 50%. Ubrzo nakon pojave slabih (čuruk) novčanica za vrijeme Bečkog rata (1683-1699), akča prestaje biti osmanska moneta. U doba Tanzimata (1839-1876) potpuno prestaje njena upotreba, izuzev rijetkih vakufskih poslovanja. O akči: The Encyclopaedia of islam, Volume I, A-B, Leiden, E.J. Brill, 1986, 317-318.
 - 3 Prvi period u historiji osmanskog novca naziva se monometalizam (jednometalni novčani sistem). Za vrijeme sultana Mehmeda II (1451-1481), preciznije 1478. godine, uz srebreni, kuje se i zlatni novac, pa s tim počinje era bimetalizma (dvometalni novčani sistem). S promjenom na osmanskom tronu mijenjalo se dosta toga i u novčanoj politici države. Svaki sultan kovao je vlastiti novac i strogo primjenjivao postupak (*tecdid-i sikke*) kojim su kovanice prethodnog sultana povlačene iz opticaja i korištene kao sirovina za kovanje novih moneta. O tome: Mübahat S. Kütükoğlu, Ekonomski život u Osmanskoj državi, *Historija Osmanske države i civilizacije*, II, Sarajevo, 2008, 45-47, (dalje: M. S. Kütükoğlu, *Ekonomski život*).
 - 4 Početkom XVI stoljeća odnos zlatnika i akče bio je 1 za 52. U periodu između 1517. i 1549. iznosio je 1 za 55, da bi na koncu vladavine sultana Sulejmana Kanunija (1520-1566) iznosio 1:60. Vidi: Жил Вејнстејн, Царство на врхунцу моћи (XVI век), *Историја Османског царства*, приредио Робер Мантран, Београд, 2002, 268, (dalje: Ж. Вејнстејн, *Царство на врхунцу моћи*).
 - 5 Dirhem - mjera za težinu u orijentalnom sistemu mjera. Odgovara 1/400 oke, tj. 3,21 grama.
 - 6 Ж. Вејнстејн, *Царство на врхунцу моћи*, 268.
 - 7 Fernan Brodel, *Materijalna civilizacija, ekonomija i kapitalizam od XV do XVIII veka*, Vol. I, Beograd-Novi Sad, 2007, 434.

konca XVI stoljeća bila je gotovo jednaka (60 akči), ali se odnos ubrzo počeo mijenjati u korist *cekina*.⁸ Tokom prve polovine XVII stoljeća prostori Balkana *zapljusnuti* su španskim *realima*. To se vjerovatno odnosilo i na Bosanski ejalet, što potvrđuje i korespondencija jednog bosanskog trgovca s poslovnim partnerom iz Splita. U seriji njihovih pisama svi obračuni izvršeni su u *realima*.⁹ U isto vrijeme, u Hercegovačkom sandžaku u opticaju su bili i dubrovački dinari. Tim su novcem sultanovi podanici nerijetko plaćali dubrovačku so.¹⁰

Devaluacija osmanskog novca u prvoj polovini XVII stoljeća dobivala je drastične razmjere. Revalorizacije provedene 1618, 1624. i 1640. godine, pokazale su sljedeće: iz 100 dirhema srebra dobivalo se 1000 komada akči, vrijednost zlatnika bila je 120 akči, *real-groša* 80 akči, a *esadi-groša* 70 akči.¹¹ U to doba dolazi i do pojave falsificiranja novca.¹² Država se suočavala sa velikom inflacijom i finansijskim poteškoćama. U opticaj su stavljene različite vrste akči koje su gubile i do 50 % svog srebrenog sadržaja. Ta monetarna nestabilnost dovodi se u vezu sa pristizanjem američkog srebra u zapadnoevropsku, ali i osmansku ekonomiju.¹³ Vodila je porastu cijena i socijalnim nemirima. Nova državna potraživanja od naroda izazivala su masovno odmetništvo i razbojništvo (*büyük kaçgunluk*).¹⁴ U takvim okolnostima dešavao se sve značajniji priliv evropskog novca na osmansko tržište, na što Visoka Porta nije imala adekvatan odgovor.

Treba naglasiti i prednost koju je imao *cekin* (*filuriye-i ifrengiye; sikke-i ifrengiye*) u odnosu na druge zlatnike u Osmanskoj državi (*sultanije*, mađarske zlatne *ungare*, zlatnike Kiosa). U razdoblju od 1615. do 1635. godine *cekin* je

8 Вук Винавер, *Преглед историје новца у југословенским земљама (XVI-XVIII век)*, Београд, 1970, 48, 51, (dalje: В. Винавер, *Преглед историје новца*).

9 Sredinom XVII stoljeća *reali* i *taliri* smatrani su istom monetom. Između 1630. i 1650. godine dubrovački trgovci stalno pišu *taliri ili reali ili taliri, tj. reali*. Od 1642. do 1644. godine računati su po 100 akči. Vidi: В. Винавер, *Преглед историје новца*, 151.

10 В. Винавер, *Преглед историје новца*, 157.

11 Groš je opći naziv za razni evropski srebreni novac koji je bio opticaju u Osmanskoj državi. Njegov kurs se mijenjao, zapravo, stalno je padao. Vidi: Hazim Šabanović, Terminološki komentari, u: Evlija Čelebi, *Putopis*, Odlomci o jugoslovenskim zemljama, Sarajevo, 1973, 621.

12 M. S. Kütükoğlu, *Ekonomski život*, 49.

13 O tome: Şevket Pamuk, *Money in the Ottoman Empire, An Economic and Social History of the Ottoman Empire, Volume Two 1600-1914*, eds. S. Faroqhi, B. McGowan, D. Quataert and Ş. Pamuk, Cambridge, 1997, 960-967.

14 Te su pojave naročito bile karakteristične za Anadoliju koja je ostajala bez znatnog dijela seoskog stanovništva. O tome: Feridun Emecen, Osmanska politička historija, *Historija Osmanske države i civilizacije*, I, Sarajevo, 2004, 55.

poskupio 91% (u Dubrovniku samo 18%). Koncem treće decenije istog stoljeća odnos zlatnika i srebrenjaka na osmanskome tržištu bio je 1:2, ali je vještački održavan od države propisani stari odnos 1:1,5. Te nerealne tečajeve, po kojima je zlatnik znatno manje vrijedio u Dubrovniku, nego npr. u Istanbulu, koristili su Dubrovčani pri plaćanju svoga harača.¹⁵ Oni su tu obavezu za period od 1623. do 1631. godine izmirili u srebrenim *talirima*, što je Visoka Porta bez rezerve i prihvatila. Istovremeno, vješti Dubrovčani koristili su monetarnu neujednačenost, pa su zlatnike na osmanskoj teritoriji tajno mijenjali u srebrenjake. Činjenica je da su Osmanlije tom lukavstvu stali u kraj tek nakon 1632. godine.¹⁶ To je još jedan pokazatelj finansijske, ali i opće krize u kojoj se Osmanska država našla u prvoj polovini XVII stoljeća. Očito je da Osmanlije nisu bile dovoljno upućene u razne monetarne mahinacije. Zapravo, gotovo je nevjerovatno sa kojom su naivnošću osmanski službenici i finansijski organi dozvolili da strane monete poremete ekonomske tokove u njihovoj državi. Gotovo dvije decenije (do sredine XVII stoljeća) širom Evrope namjenski je kovan novac koji su potom francuski, talijanski i holandski trgovci izvozili u Osmansku državu. Taj novac bio je loše kvalitete, gotovo potpuno sveden na bakar, sa vrlo malim procentom srebra. Tu pojavu turski historičar Šefket Pamuk označio je kao *skandaloznu eksploataciju osmanskog tržišta*.¹⁷ Dodatno opterećenje za posrnutu osmansku ekonomiju bila je i jedna novina u sektoru državnog finansiranja. Riječ je o nekoj vrsti apanaže za državne službenike, koja je i ozakonjena kanunnamom iz 1619. godine.¹⁸

15 Dubrovnik je imao status vazalne osmanske zemlje koja je od 1481. godine plaćala godišnji harač od 12.500 zlatnika. Na ime toga, Dubrovčani su na teritoriju pod sultanovom vlašću uživali punu ličnu i imovinsku zaštitu, kao i razne ekonomske povlastice. Pripala im je i privilegovana uloga posrednika u velikoj trgovini koja se od tada razvija između Osmanlija i zapadnih država. Vidi: Историја народа Југославије, Књига друга, Од почетка XVI до краја XVIII века, Београд, 1960, 210-213.

16 Plaćanje harača u talirima Visoka Porta je prihvatila zbog tadašnje opće nestašice zlatnika. O tome: Vesna Miović, *Dubrovačka republika u spisima osmanskih sultana*, Dubrovnik, 2005, 38, (dalje: V. Miović, *Dubrovačka republika*).

17 O tome: Marija Kocić, *Diplomatija u službi kapitala: Evropske nacije na osmanskome Levantu (XVI-XVIII vek)*, Beograd, 2014, 101.

18 Tako je propisano da: sinovi velikog vezira raspoložu primanjima od 60 akči, sinovi ostalih ministara primaju 50 akči, sinovi nišandžije 45 akči, sinovi beglerbega također 45 akči, sinovi muftija 60 akči, sinovi kazaskera 45 akči, sinovi tahtkadije 30 akči, sinovi profesora ugledne medrese 20 akči, itd. Vidi: Omer Nakičević, *Arapsko-islamske znanosti i glavne škole od XV-XVII vijeka (Sarajevo. Mostar, Prusac)*, Sarajevo, 1999, 93-94 (dalje: O. Nakičević, *Arapsko-islamske znanosti*).

U doba sultana Murata IV (1623-1640) zlatnik je dosegao iznos od 250 akči. Razlog povećanju bili su dramatični događaji u prijestolnici, kao i iscrpljujući rat s Perzijom. Izvjesna stabilizacija monetarnih prilika započinje u prvim godinama vladanja sultana Ibrahima (1640-1648). Plod je mjera poduzetih od strane tadašnjeg velikog vezira Kemankeš Kara Mustafa-paše (1638-1644).¹⁹ On je naredio kovanje novog srebrenog novca kvalitetnijeg sadržaja (*sahih ayarlı yeni sikke*). Uz to, propisana je i vrijednost zlatnika u iznosu od 160 akči. Ponovni finansijski problemi za državu nastali su u vrijeme sultana Mehmeda IV (1648-1687), ali su prevazilaženi energičnim potezima velikih vezira iz porodice Ćuprić.²⁰

*

I u osmanskoj Bosni je tokom druge polovine XVI stoljeća akča kontinuirano devalvirala.²¹ I u toj pokrajini je, uz akču, korišten zlatni novac - *zlatnik* (veliki dukat), te i *esadi-groš* ili *arslani* (veliki groš).²² Sidžil mostarskog kadije iz prve polovine XVII stoljeća ukazuje da je vrijednost zlatnika (velikog dukata) iznosila 200 akči, a *esadi-groša* 104 akče.²³ Isti izvor sadrži i brojne druge podatke koji osvjetljavaju monetarne prilike u Hercegovačkom sandžaku.²⁴ U

19 Kara Mustafa-paša se u državničkim poslovima ponašao po uputama sultana Murata IV. U doba sultana Ibrahima, dok se nalazio na položaju velikog vezira, u državnim i vjerskim službama nije bilo problema, a uredno su isplaćivane i janjičarske plaće. Međutim, sposobni Kara Mustafa-paša ubrzo je postao žrtva intriga na sultanovom dvoru. O tome: Mehmed Halifa Bošnjak, *Ljetopis 1650.-1665.*, preveo: Fehim Nametak, Sarajevo, 2002, 34.

20 Hamid Hadžibegić, *Glavarina u Osmanskoj državi*, Sarajevo, 1966, 67-68. Spomenuti veliki veziri iz porodice Ćuprić su Mehmed-paša (1656-1661) i njegov sin Fazil Ahmed-paša (1661-1676).

21 U tom periodu akča je toliko devalvirala da se, kako bilježi Hasan Kafija Pruščak, za 10 akči nije moglo kupiti ono što se prethodno kupovalo za jednu. O. Nakičević, *Arapsko-islamske znanosti*, 62.

22 Holandski *arslani* su početkom XVII stoljeća stekli veliku popularnost na prostorima Osmanske države. *Arslani* je bio istog kursa kao *talir*, *real*, ali se ipak izdvaja i rijetko naziva grošem. U biti, ipak je smatran jednom vrstom *talira*. O tome: В. Винавер, *Преглед историје новца*, 154.

23 U septembru 1633. godine izvjesni Ibrahim-čelebi iz hadži Baline mahale u Mostaru bio je dužan 56 zlatnika (svaki vrijedan po 200 akči), što je iznosilo 11.200 akči, te i 181 *veliki groš* (svaki vrijedan po 104 akče) u iznosu od 18.824 akče. Tako je sveukupno, Ibrahim-čelebi dugovao 30.000 akči. Vidi: *Sidžil mostarskog kadije 1632-1634*, prevod sa staroturskog, uvod i bilješke Muhamed A. Mujić, Mostar, 1987, 182, (dalje: M. Mujić, *Sidžil*)

24 Cijene raznih pokretnih i nepokretnih dobara za period između 1632. i 1634. godine u Mostaru kretale su se otprilike ovako: manja kuća u glavnoj mostarskoj mahali s bašcom i

vezi s tim, koristan je i uvid u cijene žitarica.²⁵ U prvoj polovini XVII stoljeća na osmanskome primorju cijene 1 kila pšenice bile su sljedeće: 1609. godine 36–40 akči, 1615. godine 30–35 akči, 1623. godine 50 akči, 1627. godine 35–40 akči, 1634. godine 40–60 akči, 1640. godine 80 akči, 1641. godine 30–40 akči.²⁶ Treba reći da je cijena hljeba zavisila od godišnjeg doba. Određivala se nakon žetve, a po potrebi se mijenjala do dolaska na tržište prvih proizvoda dobivenih od novog žita. Zapravo, cijena hljeba uglavnom je bila stabilna i rasla je jedino u zimskim mjesecima, ukoliko se osjećala nestašica hrane. U XVI i XVII stoljeću iznosila je jednu akču.²⁷ Općenito, u prvoj polovini XVII stoljeća u Hercegovačkom sandžaku se smatralo da je za minimalnu dnevnu opskrbu jedne osobe bilo potrebno tri do osam akči.²⁸

U prvim decenijama XVII stoljeća, vrlo značajna pijaca za privredu cijelog Bosanskog ejaleta, nalazila se u Gabeli, na samom jugu Hercegovačkog sandžaka.²⁹ Tu su dolazili trgovci iz šireg zaleđa, koji su nabavljajući so, nudili svoje proizvode (kože, vunu, vosak i dr.). U Gabeli su Dubrovčani, na osnovu sultanove dozvole, uživali monopol u prodaji soli. Prodavali su je po *mjeri*, tj. spudu, što je po osmanskome računanju iznosilo 42 oke (*muzur*).³⁰ Koncem

nešto vinograda 20.000 akči, kuća u mahali Zahum s baščom 6.700 akči, konj 1.300-1.500 akči, 20 ovaca 1.000 akči, krava 300-400 akči, mač 1.500 akči, čizme 80-90 akči, itd. M. Mujić, *Sidžil*, 89, 135, 166, 167, 203, 215, 216.

25 Ovdje treba naglasiti da je u osmanskoj Bosni postojala različita "kila" – od 44, 50, 60, 66 oka. Godine 1542. pšenica se plaćala 15, ječam 10, zob 5, vino 7 akči. Bosanska kapunnama iz 1565. godine računa kilo od 60 oka: pšenica 22 akče, zob 7, širu 7 akči. Vidi: В. Винавер, *Преглед историје новца*, 173.

26 В. Винавер, *Преглед историје новца*, 174.

27 М. С. Күтүкоғлу, *Економски живот*, 53.

28 Jednom siročetu mostarski šerijatski sud je u ime dnevne opskrbe odredio 3 akče, dok je za isto razvjenčana žena dobijala 4 akče. Odbjeglom robu nepoznatog vlasnika iz Rumelije, mostarski kadija je 1633. godine odredio dnevno primanje od 8 akči. Vidi: Hamdija Kreševljaković, Esnafi i obrti u Bosni i Hercegovini, *Izabrana djela*, II, Sarajevo, 1991, 241.

29 U donjem toku Neretve postojao je već u srednjem vijeku važan trg Drijeva (*lađa, skela*) koji je u latinskim izvorima poznat kao *forum Narenti* ili samo *Narentum*. Bilo je to raštrkano naselje bez utvrđenja koje je pod vlast bosanskog bana Stjepana II došlo oko 1326. godine. Tu su proizvođači s kopna nudili poljoprivredne, stočarske i proizvode bosanskog rudarstva (olovo i srebro), dok su morem stizali so, ulje, vino, tkanine. Osim trgovine, razvijeno je bilo i zanatstvo. Nosioci privrednog života u Drijevi bili su Dubrovčani, koji su imali i glavnu ulogu u trgovini soli. Drijeva (kasnije Gabela) je pod osmansku vlast došla najkasnije do 1493. godine. U prvoj polovini XVI stoljeća bila je pod jurisdikcijom nevesinjskog kadije, a 1598. godine (možda i prije) sjedište je posebnog kadiluka koji se naziva Gabela ili Neretva. Vidi: Ђуро Тошић, *Трг Дријева у средњем вијеку*, Сарајево, 1987, 24, 28, 47; Hazim Šabanović, *Bosanski pašaluk*, Sarajevo, 1959, 195, (dalje: H. Šabanović, *Bosanski pašaluk*).

30 *Muzur* je iznosio malo manje od 54 kilograma.

XVI stoljeća cijena spuda soli bila je 15 akči, ali je uslijed općeg poskupljenja u narednom periodu iznosila 30, te i 55 akči.³¹ Godine 1641. lokalni kadija je naredio naziru gabelske *mukate* da se so ne smije prodavati skuplje od 40 akči.³² Da li su se, i do kada, Dubrovčani tog pridržavali, nije nam poznato. Ali, sigurno je da je na gabelskoj tržnici bivalo i raznih trgovačkih manipulacija. Dubrovčani su (kao i Mlečani) pokušavali smanjiti veličinu spuda (*muzura*) sa 42 na 35 ili 33 oke. Na te pritiske strogim fermanom morao je u junu 1620. godine reagirati i sam veliki vezir.³³ Trend poskupljenja od početka XVII stoljeća očit je i kod raznih proizvoda koje su hercegovački trgovci nudili u primorju (pogotovo Dubrovniku), a to je prije svega stoka, te razne vrste koža (goveđe, bivolje, jareće).³⁴

*

U Hercegovačkom sandžaku početkom XVII stoljeća i dalje je funkcionirao timarski sistem.³⁵ Suština tog državnog poretka je u tome što sultan (tj. država) svom službeniku nije davao samo zemlju, već i ovlaštenje da na toj zemlji od seljaka prikuplja i koristi utvrđeni iznos državnih prihoda. Tako su zemljišni posjedi svome uživaocu osiguravali sredstva za vlastito izdržavanje, kao i za održavanje njegove vojne opreme i konja. U vezi s tim, postojale su tri kategorije posjeda (*dirlik*) koji su se prema godišnjoj vrijednosti prihoda dijelili u tri grupe. Prvi su se nazivali timari, a pružali su godišnji prihod do 20.000 akči. Drugi su bili zijameti i oni su uživaocu osiguravali

31 V. Miović, *Dubrovačka republika*, 98.

32 Arhiv HNK, Mostar, OZ DK, 15/718, 1051. (1641. god) safer 15.

33 Taj ferman izdat u Budimu, upućen je bosanskom valiji i gabelskom kadiji. U tekstu, pored ostalog, stoji: *Izvijestio nas je bosanski defterdar Derviš da u Gabeli, koja pripada bosanskom defterdaru, dolaze Dubrovčani i Mlečani, te prodaju so. Premda od davnina muzur soli iznosi 42 oke, neki, protivno starom običaju, prodaju so manjom mjerom, i time čine nepravdu. Kako se traži naredba da se u ovom pitanju mora pridržavati stare prakse i običaja, to naređujem da se Dubrovčani i Mlečani, pri prodaji soli imaju pridržavati mjere koja po starom običaju iznosi 42 oke. Neka se spriječe u prodaji oni koji protivno zakonu i ustaljenom običaju postupaju, i neka se dobro čuvaju oni koji protivno mojoj naredbi čine.* DAD, AT A8/94a, 12/20. juna 1620. godine.

34 O tome: Вук Винавер, *Преглед историје новца*, 171-186.

35 Hercegovački sandžak je početkom XVII stoljeća obuhvatao prostore od Zadvarja i rijeke Cetine na zapadu, do Prijepolja i rijeke Lim na istoku. Sjeverna granica je dosegala do Foče i Goražda, a južna jadransko primorje od nahije Poljica do Neuma, kao i bitan dio Bokokotorskog zaljeva. U sudsko-administrativnom pogledu na tom je teritoriju bilo ustrojeno 17 kadiluka. O tome: H. Šabanović, *Bosanski pašaluk*, 188, 197.

prihod od 20.000 do 100.000 akči. I konačno, posjedi namijenjeni najvišim državnim službenicima, poznati kao hasovi, vrijedni preko 100.000 akči.³⁶

U prvoj polovini XVII stoljeća upravitelj Hercegovačkog sandžaka (sandžakbeg) uživao je godišnji prihod (has) u vrijednosti od 410.515 akči. Taj iznos bio je manji od primanja kliškog (642.500 akči) i požeškog sandžakbega (616.236 akči), ali i znatno veći od prihoda upravitelja sandžaka Zvornik (245.793 akči), Pakrac (170.000 akči) ili Lika (200.000 akči).³⁷ Prema tečaju iz dvadesetih godina XVII stoljeća has hercegovačkog sandžakbega iznosio je u protuvrijednosti oko 3.400 zlatnika. Ali, pored toga, isti je službenik imao i dodatne prihode. Naprimjer, u toku 1621. godine iz Dubrovnika je četiri puta darovan sa ukupno 680 zlatnika, što je faktički iznosilo 1/5 njegove službene godišnje plaće.³⁸

O dodjeljivanju zemljišnih posjeda državnim službenicima (asker) sultanov Divan je vodio preciznu evidenciju. Tako saznajemo da je 1604. godine dizdaru tvrđave Blagaj po imenu Derviš, uprkos neosnovanim pritužbama, obnovljen berat za službu. Nakon što je bosanski valija potvrdio da je taj dizdar *hrabar i postojan* i da *danonoćno čuva spomenutu tvrđavu*, dodijeljen mu je timar od 5.689 akči, koji se nalazio u obližnjem selu Gnojnice. Otprilike u isto vrijeme, dizdar tvrđave Mileševac (Ejub) uživao je timar vrijedan 2.600 akči, a na samom zapadu Hercegovačkog sandžaka dizdaru tvrđave Vrgorac (Mustafi) dodijeljen je timar vrijedan 4.200 akči.³⁹ Naravno, centralna vlast je imala jasan uvid i u način obavljanja dizdarske službe. Nakon što je bosanski defterdar izvijestio da zapovjednik tvrđave Ključ (u nahiji Zagorje) nesavjesno obavlja dužnost, bosanskom valiji je naređeno da se spomenuti dizdar smijeni. Na njegovo je mjesto 1602. godine imenovan Đelil, koji je od strane spomenutog defterdara predstavljen kao *hrabar i službe dostojan čovjek*. Novi ključki dizdar počašćen je timarom vrijednim 4.825 akče.⁴⁰

36 O tome: Abdülkadir Özcan, Organizacija vojske kod Osmanlija, *Historija Osmanske države i civilizacije*, I, Sarajevo, 2004, 480.

37 Hazim Šabanović, *Vojno uređenje Bosne od 1463. do kraja XVI stoljeća*, Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine, XI, Sarajevo, 1961, 192.

38 Vesna Miović-Perić, *Bosanski beglerbeg, hercegovački sandžakbeg i diplomacija Dubrovačke republike*, Anali Dubrovnik 38, 2000, 160.

39 Biblioteka BZK "Preporod", Sarajevo, *Maliye defter iz XVII vijeka (1021/1611)*, (dalje: Mal. d. iz XVII vijeka), I/2, 138-4 1010/1601. god. (str. deftera 251); I/2, 137-1 1010/1601. god. (str. deftera 248); I/2 138-2 1009/1601. god. (str. deftera 250).

40 Mal. d. iz XVII vijeka, I/2 141-3 1010/ 1601. god. (str. def. 257).

Značajna godišnja primanja početkom XVII stoljeća uživao je i dizdar Osman-zapovjednik hercegovačke tvrđave Samobor (u nahiji Pribud). Vrijednost njegova timara, stečenog na osnovu molbe miri-mirana, iznosila je 4.461 akče. Ostatak prihoda do 6.000 akči, samoborskom dizdaru nadomirivan je iz drugih finansijskih izvora.⁴¹ U isto vrijeme, dizdar tvrđave u gradu Mostaru po imenu Mahmud, na ime plaće koristio je timar od 3.000 akči. Za ta sredstva zaduženo je bilo jedno selo u nahiji Nevesinje. Spomenuti timar i dizdarsku službu, Mahmud je sporazumno preuzeo od dizdara Alije. Berat mu je službeno obnovljen 1607. godine.⁴²

Na prijedlog solidno plaćenih dizdara, do službe su dolazili posadnici (mustahfizi) hercegovačkih tvrđava. Poznat nam je i njihov socijalni status u prvim decenijama XVII stoljeća. Naprimjer, nakon smrti mustahfiza Alije 1632. godine, mostarski dizdar posvjedočio je da je izvjesni Mustafa *vrijedan i sposoban, te dostojan državne službe*. Na njega je potom prešao i gedik-timar (u selu Gorancima) vrijedan 1.500 akči, koji je prethodno uživao umrli Alija.⁴³ Na osnovu teskere bosanskog valije, u proljeće 1635. godine jedan gedik-timar od 1.000 akči dodijeljen je Osmanu, budućem mostarskom mustahfizu. On je, pored ostalog, bio dužan stanovati u tvrđavi ili njenoj neposrednoj blizini.⁴⁴ Ubrzo nakon toga, odlukom istog valije, uz sugestiju blagajskog dizdara, timar vrijedan 1.400 akči (u selu Vranjevići), dodijeljen je Duraku - posadniku tvrđave Blagaj.⁴⁵

U posadi hercegovačkog grada Novog, koja je 1624. godine brojala 500 vojnika, bilo je korisnika timara, ali i *ulufedžija*. Postepeno, u cijelom sandžaku prelazilo se na plaćeničku vojsku. Nešto kasnije, u novskoj tvrđavi nalazilo se 747 osmanskih vojnika (nefera) za čije je plaće država dnevno izdvajala 4.059 akče. Istovremeno, 106 vojnika tvrđave Risan dobivalo je ukupno 611 akči dnevno. U principu, u narednim decenijama dnevna plaća običnog tvrđavskog posadnika iznosila je od 4 do 12 akči, a dizdara 20 akči. Viši vojni zapovjednici poput aga i kapetana zarađivali su dnevno i do 60 akči.⁴⁶

41 Mal. d. iz XVII vijeka (1021/1611), I/2 136-5 1010/1601. god. (str. def. 247).

42 Mal. d. iz XVII vijeka (1021/1611), I/2 143-3 1010/1601. god. (str. def. 621).

43 M. Mujić, *Sidžil*, 77.

44 *Sidžili mostarskog kadije*, fragmenti iz 1044-1207. h. god./1635-1793. godine (regesta), Obradio: Hivzija Hasandedić, Mostar, 2011, 84, (dalje: *Sidžili mostaskog kadije*).

45 *Sidžili mostarskog kadije*, 87.

46 Милан Васић, Градови под турском влашћу, Историја Црне Горе, Књига трећа, Од почетка XVI до краја XVIII вијека, Том први, Титоград, 1975, 546, (dalje: М. Васић, Градови).

*

Prvorazredni osmanski izvori iz prvih decenija XVII stoljeća pružaju vrijedne podatke i o tadašnjim prihodima hercegovačkih spahija. Oni su timare dobivali na osnovu iskazane hrabrosti i borbenosti, a na prijedlog bosanskog valije, sandžakbega ili alajbega. Ti su timari uglavnom nasljeđivani s oca na sina, a njihova vrijednost iznosila je od 3.000 do 6.200 akči.⁴⁷ Također, poznati su i prihodi pojedinih hercegovačkih zaima. Jedan od njih bio je carski čauš Šahman, koji je uživao godišnju platu u iznosu od 46.999 akči. Za taj novac zaduženo je nekoliko hercegovačkih sela.⁴⁸ Istovremeno, u nahiji Mileševo (kadiluk Prijepolje), zijamet u vrijednosti 83.133 akče pripadao je carskom muteferiku Malkoču, koji je (1600. godine) ispoljio *veliko junaštvo pri osvajanju tvrđave Kanjiža*. Jedan dio tih sredstava (33.445 akče) dužni su bili obezbijediti stanovnici nekoliko hercegovačkih sela. Ostatak se nadomirivao iz drugih finansijskih izvora.⁴⁹ Početkom XVII stoljeća zaim *s ugledom* bio je i čehaja Alija iz nahije Blagaj. Više hercegovačkih sela (oko Dračeva) osiguravalo mu je prihod od 17.032 akče. Ukupna vrijednost njegovog zijameta iznosila je 30.000 akči.⁵⁰ U istoj nahiji, zijamet vrijedan 62.000 akče pripadao je Derviš-čaju, koji je prethodno služio na Visokoj Porti.⁵¹

Na osnovu teskere bosanskog vezira Hasana, izvjesni je Dervišoğlu (u nahiji Bistrica, kadiluk Foča) u oktobru 1633. godine stekao berat koji mu je ubuduće omogućio uživanje zijameta vrijednog 20.000 akči.⁵² Za ta sredstva zadužena su bila uglavnom sela oko Ustikoline, Foče, Sokola, te u nahiji Trebinje. Naravno, obaveza Dervišoğlua bila je *stati pod bajrak hercegovačkog alajbega*. Ista primanja, istom zaimu, potvrđena su i novim beratom iz februara 1641. godine. Oba spomenuta dokumenta označena su tugrom sultana Murata IV (1623-1640), čija je vladavina obilježena uspostavljanjem reda u sektoru vojske, administracije i državnih finansija.⁵³

47 Mal. d. iz XVII vijeka (1021-1611).

48 Mal. d. iz XVII vijeka (1021-1611), I/2, 139-1 1007/1600. god.

49 Mal. d. iz XVII vijeka (1021-1611), I/2 142-3 1010/ 1601 god. (str. def. 259).

50 Mal. d. iz XVII vijeka (1021-1611), I/2 143-1 1010/1601 god. (str. def. 260).

51 Derviš-čajuš je spomenuti zijamet naslijedio od svog tragično nastradalog brata. Mal. d. iz XVII vijeka (1021-1611), I/2 144-1 1010/1601 (str. def. 226-227).

52 Riječ je o valiji Hattat Hasan-paši, koji je u Bosni namjesnikovao 1631/32. i 1633/34. godine. Vidi: Salih Sidki Hadžihuseinović Muvekkit, *Povijest Bosne*, 1, Sarajevo, 1999, 287, 289.

53 Ramiza Smajić, *Dva zanimljiva berata iz prve polovine 17. stoljeća*, Prilozi, Institut za istoriju, broj 32, Sarajevo, 2003, 251-259.

Osmanski izvori ukazuju da je u Hercegovačkom sandžaku početkom XVII stoljeća bila ukorijenjena praksa kojom su timari i zijameti zadržavani u krugu porodice. Potvrda je to ustaljenog sistema odžakluka, ozakonjenog od strane sultana Murata III (1574-1595) 1594. godine.⁵⁴ Istaknute spahije (uglavnom zaimi), ojačane odžaklukom, bili su tada nosioci procesa čiflučenja koji je u Bosni započeo nekoliko decenija ranije. Procesom čiflučenja formirana je jedna nova vrsta posjeda koja je unutar mirijskog sistema predstavljala punu privatnu svojinu. Ti su posjedi (*čifluci*) nastajali na napuštenoj zemlji, ustupanjem od strane države ili kupovinom baština. Na taj način su i pojedini hercegovački zaimi postajali *čiftlik-sahibije*.⁵⁵ Imena pojedinih hercegovačkih spahija iz prve polovine XVII stoljeća poznata su i iz dosadašnje literature.⁵⁶ Među njima je, osim muslimana, bilo i kršćana.⁵⁷

54 Odžakluk-timari u Bosanskom ejaletu uspostavljeni su nakon stradanja bosanskih spahija na samom početku osmansko-habsburškog Dugog rata (1593-1606). Zaslužan za to bio je bosanski beglerbeg Sarhoš Mustafa-paša koji je timare i zijamete poginulih bosanskih timarnika i zaima 4. jula 1593. godine dodijelio njihovim sinovima, braći (ako nisu imali sinova) i ostalim gazijama prema zaslugi. Berate koje je tim povodom izdao Mustafa-paša posebnom je zapoviješću potvrdio i sultan Murat III 30. maja 1594. godine. Od tada bosanske spahije zakonito nasljeđuju timare i zijamete po sistemu odžakluka. O tome: Avdo Sućeska, *Evolucija u nasljeđivanju odžakluk-timara u Bosanskom pašaluku*, Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine, XIX, Sarajevo, 1971, 33-35.

55 *Čiftlik-sahibije* su imale puno pravo da raspolažu novoformiranim posjedom i dužnost da plaćaju posebnu taksu (*resm-i čiftlik*) i desetinu. Bili su potpuno nezavisni od spahije, ali su mu morali plaćati tapiju (prijenosnu taksu) u slučaju da se odluče na prodaju posjeda. Čifluci su obrađivani u režiji titulara posjeda, ali su i davani na obradu drugim licima uz pogodbu. Ta druga lica bili su uglavnom bezemljaši koje je *čiftlik-sahibija* dovodio na posjed i s njima sklapao dugoročan zakup. Po svom porijeklu i pravnoj prirodi čifluci u cijelom Bosanskom ejaletu bili su legalni posjedi, a i sami proces čiflučenja predstavljao je bitan socijalan progres. O tome: Nenad Filipović, *Osmanska Bosna i Osmansko carstvo u dijelu Stvaranje Jugoslavije 1790-1918 Milorada Ekmečića*, Prilozi za orijentalnu filologiju, 40/1990, Sarajevo, 1991, 440-445 (dalje: N. Filipović, *Osmanska Bosna*).

56 Izdvajamo: Hasan-bega od Stoca (1615. i 1623), Ahmeda spahiju Bubića (1604) od Ljubinja, Husejina spahiju (1610), Malkoč-bega (1611) i Ibrahim-bega Katića (1625) od Popova, Mehmeda čelebiju Bardonjića (1602) od Novog, Hasana čelebiju Hajdarovića (1603), Kurt-bega (1635), Osmana čelebiju (1648) Šabanovića, Mehmeda čelebiju (1636) Alagića. Zatim spahije: Mustafa-bega od Trebinja (1616), Omer-bega (1631) i Ali-bega Begzadića (1634) od Ljubomira, Ibrahim-bega Mihnića (1618. i 1628) od Rudina, Muslim-beg (1612) od Korita, Ibrahim-bega (1619) i Abdullaha (1626) od Gacka, Abdullaha čelebiju od Kaznaca, Ibrahim-bega Čengića (1624) od Zagorja. Kao alajbeg poznat je bio Mustafa Ljubović od Nevesinja (1632). Vidi: Владислав Скарић, Подаци за историју Херцеговине од 1566. до средине XVII вијека, Гласник Земаљског музеја у Босни и Херцеговини, XLIII, Сарајево, 1931, 65, (dalje: V. Скарић, Подаци).

57 Na početku XVII stoljeća u Poblaću kod Pljevalja spahija je bio Vojin Poblačanin, a kao spahija zabilježen je Vuk od Foče (1600-1640). Također, nešto prije 1637. godine spahijsku

*

Osim na prihode klasičnih vojnika (*ehl-i seyf*), interesantno je osvrnuti se i na primanja osmanskih državnih službenika iz sektora vjere, sudstva i obrazovanja, odnosno uleme (*ilmiye*). U osmanskim prosvjetnim institucijama plaće državnih službenika regulisane su posebnim sultanskim zakonima, kao što je već spomenuta kanunnama iz 1619. godine. Prema tome, primanja su dosegala iznos i do 50 akči dnevno, a to se odnosilo na profesora (muderisa) elitne *Sahn-i-Seman* medrese u Istanbulu. Prvo zaposlenje pripravniku (mulazimu) u nekoj školi donosilo je plaću od 20 akči. Ukoliko bi se isti profesor preorijentisao i postao mulazim kadija, primao bi dnevnu plaću od 45 akči. Po istoj osnovi, profesor *Sahn-i-Seman* medrese (s plaćom 50 akči) koji bi prešao u sudstvo, mogao je ostvariti primanja i do 500 akči.⁵⁸ U principu, predavači (muderisi) koji su radili u medresama sa dnevnom plaćom od 20 akči, imali su godišnji prihod od oko 7.000 akči. Istovremeno, muderisi koji su bili zaposleni u medresama sa dnevnicom 60 akči, imali su godišnji prihod od oko 21.000 akči. To znači da su muderisi u medresama nižeg ranga imali plaće kao uživaoci timara, a muderisi u najuglednijim medresama plaću kao i korisnici zijameta najnižeg ranga.

Grad Mostar je u XVII stoljeću predstavljao vojni, sudsko-administrativni, privredni, komunikacijski i vjerski centar Hercegovačkog sandžaka.⁵⁹ Tu je službovao i kadija koji je, prema mišljenju Hazima Šabanovića, na osnovu ranga mostarskog kadiluka, plaćan 150 akči na dan.⁶⁰ Mostar je, također, imao i ulogu kulturno-prosvjetnog središta, a osnova za to bila je djelatnost Karađoz-begove medrese kao temeljne obrazovne institucije.⁶¹ Njenim akademskim poslovima rukovodio je profesor u zvanju muderisa, čija

su titulu u Donjim Vlasima nosili i vlaški glavari Stevan Avramović Hrabren, te rodaci mu Đuro i spahija Radivoj (1638). В. Скарић, Подаци, 65.

58 O. Nakičević, *Arapsko-islamske znanosti*, 93.

59 Tome je prethodio općedruštveni i demografski razvoj Mostara tokom cijelog XVI stoljeća. O tome: Hatidža Čar- Drnda, *Nastanak Mostara, njegov urbani i demografski razvoj do kraja 16. stoljeća*, Sarajevo, 2014.

60 Evlija Čelebi, *Putopis*, Odlomci o jugoslovenskim zemljama, Sarajevo, 1973, fusnota 39, 469.

61 Osnivač te mostarske medrese hadži Muhamed-beg sin Ebu Seadeta, poznatiji kao Karađoz-beg, rodnom je iz Bijelog Polja (kraj Mostara). Pripadao je krugu visokih službenika osmanske administracije. Medresa je započela sa radom nešto prije februara 1570. godine kada je službeno verificirana vakufnama kojom se utemeljuje vakuf za njeno funkcionisanje. Vidi: Dr. Ismet Kasumović, *Školstvo i obrazovanje u Bosanskom ejaletu za vrijeme osmanske uprave*, Mostar, 1999, 189-193, (dalje: Dr. I. Kasumović, *Školstvo i obrazovanje*).

je dnevna plaća, na osnovu vakufname iz 1570. godine, iznosila 20 akči.⁶² U prvoj polovini XVII stoljeća rang Karadžoz-begove medrese je povišen, pa je i dnevna plaća njenog tadašnjeg muderisa Halila sina Ramadanova iznosila 30 akči.⁶³ Faktički u istom periodu (1648) obnovljen je berat Ishaku halifi, koji je kao muderis služio u mostarskoj hadži Velinoj medresi.⁶⁴ Time je potvrđena odluka prethodnog sultana (Murata IV) da se iz sredstava ciganske džizije (koja pripadaju Mostaru) spomenutom muderisu isplaćuje dnevna plaća u iznosu od 31 akče.⁶⁵

Redu uleme pripadali su državni službenici bitno nižeg ranga, koji su radeći u različitim institucijama plaću primali iz vakufske kase. Općenito, takvi su bili džamijski imami čija se dnevnicu u cijeloj Osmanskoj državi na koncu klasičnog doba kretala od 2 do 15 akči, zatim mujezini s dnevnom plaćom od 2 do 7 akči, te i hatibi s primanjima od 2 do 30 akči. Istovremeno, prosječna plaća vjeroučitelja (muallima), koji su širom države službovali u mektebima, iznosila je između 3 i 10 akči. Šejhovi su pri tekijama zarađivali od 8 do 30 akči.⁶⁶ I grad Mostar uklapa se taj opći osmanski prosjek iz prve polovine XVII stoljeća. Potvrđuje to i odredba vakufname iz 1612. godine da dnevna plaća hatiba mostarske Koski Mehmed-pašine džamije iznosi 7 akči. Ili, naprimjer, poznata činjenica da je imam (ujedno i hatib) džamije hadži Hasana Sevrije u istom gradu od 1621. godine primao dnevnu plaću od 10 akči. Na isto ukazuju dnevne plaće imama (13 akči) i mujezina (5 akči) mostarske Derviš-pašine džamije, kao i plaća muallima (6 akči) Čejvan-čehajinog mekteba.⁶⁷ Uz to, jedan sultanski berat potvrđuje da je 1632. godine mujezin Čejvan-begove džamije u Mostaru za obavljanje svih svojih zaduženja dobivao ukupno 9 akči dnevno.⁶⁸

62 Prijevod teksta ove vakufname vidjeti u: *Vakufname iz Bosne i Hercegovine (XV i XVI vijek)*, Sarajevo, 1985, 169-171.

63 Dr. I. Kasumović, *Školstvo i obrazovanje*, 192.

64 Hadži Velina medresa nalazila se u dijelu Mostara koji je poznat pod nazivom Mazoljice. Uz nju je, prema mišljenju Hivzije Hasandedića, isti vakif dao podići i jedan mesdžid (srušen 1950. godine). Postoji osnovana pretpostavka da su hadži Velina (Velijudinova) medresa i mesdžid zadužbine jednog od predaka mostarske porodice Muslibegović. O tome: Hivzija Hasandedić, *Mostarski vakifi i njihovi vakufi*, Mostar, 2000, 154, (dalje: H. Hasandedić, *Mostarski vakifi*).

65 *Sidžili mostarskog kadije*, 90.

66 Bahaeddin Yediyıldız, Osmansko društvo, *Historija osmanske države i civilizacije*, I, Sarajevo, 2004, 627-628.

67 H. Hasandedić, *Mostarski vakifi*, 44, 54, 265, 271.

68 M. Mujić, *Sidžil*, 77, 85.

Na primjeru dnevne plaće profesora (muderisa) već spomenute Karađoz-begove medrese (20 akči), jasno se može sagledati drastična devalvacija osmanske monete (akče) tokom postklasičnog doba. Naime, otprilike u doba osnivanja te medrese (1570), njen muderis je za svoju dnevnicu mogao kupiti jednu ovcu. Međutim, uslijed opće krize i stalne inflacije, ista plaća muderisa Karađoz-begove medrese (20 akči) na koncu XVII stoljeća u prirodnoj vrijednosti iznosila je samo 18,18% jedne ovce.⁶⁹

Sve navedeno ukazuje na vrlo složene monetarne prilike u Osmanskoj državi tokom prve polovine XVII stoljeća. Brojni su razlozi uslovljavali stalnu devalvaciju novca. Centralna vlast nije uspijevala zaustaviti te negativne tendencije. Također, nekontrolisan uvoz novca loše kvalitete iz evropskih država remetio je osmanske ekonomske tokove. Tadašnja novčana primanja državnih službenika u Hercegovačkom sandžaku poznata su na osnovu prvorazrednih historijskih izvora. Uz visoko plaćenog sandžakbega (410.515), dobro su zarađivali vojni službenici poput hercegovačkih zaima (prosječno oko 50.000). Bitno manje godišnje prihode imali su spahije (prosječno oko 4.500), dizdari (oko 4.500), te i tvrđavski posadnici (oko 1.500). Sličan obrazac vrijedi i za državne službenike iz reda uleme, kojem su pripadale mostarske kadije (primanja i preko 50.000), kao i mostarski muderisi (prosječna primanja između 7.000 i 10.000), imami (oko 4.000) i drugi. Naravno, uz sve navedeno, treba uzeti u obzir negativno dejstvo koje je u to doba na opću kupovnu moć imala rastuća inflacija i kontinuirani porast cijena.

A CONTRIBUTION TO THE STUDY OF SOCIO-ECONOMIC CIRCUMSTANCES IN THE SANJAK OF HERZEGOVINA DURING THE FIRST DECADES OF THE 17TH CENTURY

SUMMARY

The paper studies the monetary circumstances in the Ottoman Empire during the first half of the 17th century. A focal point is the devaluation of the Ottoman Akçe as well as the uncontrolled foreign cash money influx onto

69 O. Nakičević, *Arapsko-islamske znanosti*, 62.

the territory under the Sultan's rule. The well-known statement that the High Porte did not have a suitable response to various monetary machinations coming from European countries was also confirmed. Such events greatly disturbed Ottoman economy. The author examines the value of a number of different currencies that were in use in the Ottoman Bosnia during the period mentioned. Besides, based on first-class historical records, the paper gives an insight into the yearly earnings of several government officials in the Sanjak of Herzegovina.

Keywords: Ottoman Empire, Sanjak of Herzegovina, currency, Ottoman Akce, government official, income

Izvori i literatura:

- Biblioteka BZK "Preporod", Sarajevo, *Maliye defter iz XVII vijeka (1021/1611)*.
- Bošnjak Mehmed Halifa, *Ljetopis 1650.-1665.*, preveo: Fehim Nametak, Sarajevo, 2002.
- Brodal Fernan, *Materijalna civilizacija, ekonomija i kapitalizam od XV do XVIII veka*, Vol. I, Beograd-Novi Sad, 2007.
- Čar-Drnda Hatidža, *Nastanak Mostara, njegov urbani i demografski razvoj do kraja 16. stoljeća*, Sarajevo, 2014.
- Čelebi Evlija, *Putopis*, Odlomci o jugoslovenskim zemljama, Sarajevo, 1973.
- Filipović Nenad, *Osmanska Bosna i Osmansko carstvo u dijelu Stvaranje Jugoslavije 1790-1918 Milorada Ekmečića*, Prilozi za orijentalnu filologiju, 40/1990, Sarajevo, 1991.
- Hadžibegić Hamid, *Glavarina u Osmanskoj državi*, Sarajevo, 1966.
- Hadžihuseinović Salih Sidki Muvekkit, *Povijest Bosne*, 1, Sarajevo, 1999.
- Hasandedić Hivzija, *Mostarski vakifi i njihovi vakufi*, Mostar, 2000.
- Historija Osmanske države i civilizacije*, I, Sarajevo, 2008.
- Историја Османског царства*, приредио Робер Мантран, Београд, 2002.
- Историја народа Југославије, Књига друга, Од почетка XVI до краја XVIII века, Београд, 1960.
- Kasumović Dr. Ismet, *Školstvo i obrazovanje u Bosanskom ejaletu za vrijeme osmanske uprave*, Mostar, 1999.
- Kocić Marija, *Diplomatija u službi kapitala: Evropske nacije na osmanskom Levantu (XVI-XVIII vek)*, Beograd, 2014.
- Kreševljaković Hamdija, Esnaf i obrti u Bosni i Hercegovini, *Izabrana djela*, II, Sarajevo, 1991.
- Miović Vesna, *Dubrovačka republika u spisima osmanskih sultana*, Dubrovnik, 2005.

- Miović-Perić Vesna, *Bosanski beglerbeg, hercegovački sandžakbeg i diplomacija Dubrovačke republike*, Anali Dubrovnik 38, 2000.
- Nakičević Omer, *Arapsko-islamske znanosti i glavne škole od XV-XVII vijeka (Sarajevo. Mostar, Prusac)*, Sarajevo, 1999.
- Sidžil mostarskog kadije 1632-1634.*, prevod sa staroturskog, uvod i bilješke Muhamed A. Mujić, Mostar, 1987.
- Sidžili mostarskog kadije*, fragmenti iz 1044-1207. h. god./1635-1793. godine (regesta), Obradio: Hivzija Hasandedić, Mostar, 2011.
- Pamuk Şevket, *Money in the Ottoman Empire*, An Economic and Social History of the Ottoman Empire, Volume Two 1600-1914, eds. S. Faroqhi, B. McGowan, D. Quataert and Ş. Pamuk, Cambridge, 1997.
- Pamuk Şevket, *A Monetary history of the Ottoman Empire*, Cambridge University Press, 2000.
- Скарић Владислав, Подаци за историју Херцеговине од 1566. до средине XVII вијека, *Гласник Земаљског музеја у Босни и Херцеговини*, XLIII, Сарајево, 1931.
- Smajić Ramiza, *Dva zanimljiva berata iz prve polovine 17. stoljeća*, Prilozi, Institut za istoriju, broj 32, Sarajevo, 2003.
- Sučeska Avdo, *Evolucija u nasljeđivanju odžakluk-timara u Bosanskom pašaluku*, Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine, XIX, Sarajevo, 1971.
- Šabanović Hazim, *Bosanski pašaluk*, Sarajevo, 1959.
- Šabanović Hazim, *Vojno uređenje Bosne od 1463. do kraja XVI stoljeća*, Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine, XI, Sarajevo, 1961.
- Тошић Ђуро, Трг Дријева у средњем вијеку, Сарајево, 1987.
- Vakufname iz Bosne i Hercegovine (XV i XVI vijek)*, Sarajevo, 1985.
- Васић Милан, Градови под турском влашћу, Историја Црне Горе, Књига трећа, Од почетка XVI до краја XVIII вијека, Том први, Титоград, 1975.
- Винавер Вук, *Преглед историје новца у југословенским земљама (XVI-XVIII век)*, Београд, 1970.